

ABBASİLER DÖNEMİ ULEMASININ ÖZELLİKLERİ VE ROLLERİ

Characteristics and Roles of the Ulema of the Abbasid Era

Doktora Öğrencisi, Binali KOÇOĞLU

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Erzurum/ Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3273-4573>

ÖZET

Abbasiler Dönemine gelinceye kadar kurumsallaşamayan ve sosyal bir sınıfa dönüşemeyen ulema:(Özkan, 2007, s. 34) Abbasiler dönemine gelindiğinde halifelerin ilme destekleri, tercüme faaliyetleri, mezhepler arası mücadele, akli önceleyen Mu'tezile mezhebinin Abbasilerin ilk asrında yönetimde etkin rol oynaması, Emeviler'e göre daha özgür bir ortamın bulunması yanı sıra Kadılkudatlık ve Beytülhikme gibi müesseselerin kurulması (Adivar, 1987, s. 76) ile birlikte kurumsallaşmaya ve sosyal bir sınıf olarak idare ve halk nazarında etkin olmaya başlamıştır.

Dönemin ulemasının özelliklerine baktığımızda İslam kültür ve medeniyetine kaynaklık edecek eserlerin oluşturulması sebebiyle kurucu ulema, fikirsel ve mezhepsel tartışmaların çokluğu sebebiyle münazaracı ulema, siyasi ve sosyolojik sebeplerle daha çok ilimle uğraşan mevali ulema, devletin himayesine girmek istemeyen sivil ulema olmak üzere dört özellik öne çıkmaktadır. Bu özelliklere sahip olan ulema bir taraftan ilmi faaliyetlerle meşgul olurken diğer taraftan da toplum ve devlet nazarında hukukçu, eğitimci, din âlimi, danışman, propagandacı gibi rolleri icra etmişlerdir. İslam toplumunda ulemanın üstlendiği bu önemli roller, ulema ile yönetici sınıfının birbiriyle etkileşimini zorunlu kılmıştır. Bu çalışmamızda Abbasiler Dönemi ulemasının özelliklerini ve ulemanın icra ettiği rolleri örneklerle incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ulema, Rol, Mevali, Propaganda, Siyaset.

ABSTRACT

The ulama, which could not be institutionalized and transformed into a social class until the Abbasids period: By the time of the Abbasids era, scientific support of the caliphs, translation activities, inter-sectarian struggle, Mu'tazila sect that prioritizes reason which played an active role in the administration in the first century of the Abbasids, there was a more free ambience compared to the Umayyads beside that the establishment of institutions such as Kadılkudatlık and Beytülhikme, it began to institutionalize and become effective in the eyes of the administration and the public as a social class.

When we look at the characteristics of the ulama of the period, four characteristics stand out: the founding ulama due to the creation of works that will be a source of Islamic culture and civilization, discussion ulama due to the abundance of intellectual and sectarian discussions, the ulama who are more interested in science for political and sociological reasons, and the civilian ulama who do not want to be under the patronage of the state. Ulama who had these characteristics, were busy with scientific activities, on the other hand, they performed roles such as lawyers, educators, religious scholars, consultants and propagandists in the eyes of society and the state. These important roles undertaken by the ulama in the Islamic society required the interaction the ulama with the ruling class. In this study, we will try to examine the characteristics of the Abbasid period ulama and the roles played by the ulama with examples.

Keywords: Ulama, Role, Mevali, Propaganda, Politics.

1. GİRİŞ

"Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız" (Al'i İmran, 3/110)

İslam öncesi Arap toplumunda bilimin ve bilim insanının önemsenmediği, bilimsel faaliyetlerin yok denecek kadar az olduğu, toplumun edinimlerini gelecek nesillere aktarmada yazı yerine daha çok sözlü aktarımın tercih edildiğini görmekteyiz.(Adivar, 1987, s. 74) Böyle bir toplumda neşet eden İslam dini de bu durumdan payına düşeni almıştır. Oysaki İslam, insanı ve toplumu bir ya da birkaç özelliğiyle değil hayatın tüm yönleri ile ele alan, insanın ve toplumun topyekün gelişim ve dönüşümünü sağlamaya talip bir dindir. Bu özelliklere sahip dinin Hz. peygamberden sonra tebliğcisi ulema'dır. Ulema: Arapça bildi anlamına gelen "alime" fillinin ismi fail kalıbı olan "alim" kelimesinin çoğuludur. İstılahta ise "halkı dini anlamda idare eden, ırksal ayırım yapmayan, siyasi herhangi bir gruba bağlılığı bulunmayan din âlimlerini teşkil eden

zümre” şeklinde tanımlanmıştır.(Gökbilgin, 1986, s. 23) İslam dünyasındaki âlim kavramı dini ve dinin getirdiği disiplinleri yaşama ve anlatma görevini üstlenen ilim insanları için kullanılmıştır. Hz. Peygamber dönemiyle beraber başlayan ilmi faaliyetlerin yazıya aktarımı dönemin şartları içerisinde sınırlı kalmıştır. Bu sınırlılık durumu ilk dört halife döneminde de sürmüştür. Emeviler Döneminde ise ufak canlanmalar görülmeye başlanmışsa da İslam toplumundaki bilimsel faaliyetlerin gelişiminde ve kayıt altına alınmasında Abbasiler Dönemi kilit rol oynamıştır. Abbasiler Döneminin bu kadar önem kazanmasının nedenlerine baktığımızda: Rivayet edilen bilgilerin güvenilirliğinin sorgulanması, Abbasilerin ilk asrında aklı önceleyen Mu'tezile mezhebinin yönetiminde aktif rol oynaması, Yunan ve Fars eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesi, Abbasi yöneticilerin ilim insanlarına desteği, İslam sınırlarının genişlemesi sebebiyle farklı kültürlerle yakın etkileşim içerisinde olmak gibi nedenler aklımıza ilk gelenlerdir.

İslam toplumunda hayatın neredeyse her alanını düzenleyen kuralların temel referanslarını dinin temel naslarında alması, dönemin din âlimlerine çok önemli bir statü kazandırmıştır. Ulemanın, insanlara Allah'ın emir ve yasaklarını sahih bir şekilde tebliğ etmek, iyiliği tavsiye edip kötülükten kaçınmaları hususunda uyarılarda bulunmak, karşılaşılan problemlerde akıl ve nas temelli çözümler üreterek toplumsal huzuru sağlamak, neslin ahlak ve bilim temelli inşasında rehberlik yapmak gibi üstün görevleri vardır. Ancak İslam toplumunda ulema sadece tavsiye ve rehberlik makamında kalmamış, hukuk ve eğitim başta olmak üzere birçok uygulamanın pratiğinde yer almış ve sorumluluğunu üstlenmiştir. Bu sorumluluğu üstlenen ulemanın birçok özelliği yanı sıra icra ettiği birçok rolü olmuştur.

2. ULEMANIN ÖZELLİKLERİ

2.1. Kurucu Ulema

Emeviler Döneminde âlimler tarafından din ilimleri yazılmaya başlanmış olmakla beraber ilimlerin büyük çoğunluğu şifahi bilgiler olarak Abbasiler Dönemine nakledilmiştir. İçinde bulunulan fikri akımlar ve siyasi mücadeleler, Kalam ilminin oluşumunu,(Barlak, 2016) Hadis alanında var olan şifahi bilgilerin bir sıhhat tenkidine tutularak kayıt altına alınmasını,(İstemi, 2017) fıkıh, tefsir ve kıraat gibi ilimlerde temel disiplinlerin oluşmasını adeta zorunlu kılmıştır.(İbn Haldun, 2009, s. 995) Bu durumun farkında olan âlimler, Hadis alanında ilk tasnif edilen eserlerden kabul edilen, Mâlik bin Enes'in (ö. 179/795) “*el-Muvatta*” adlı eseri yanı sıra Kütübü sitte olarak bilinen altı güvenilir hadis kitabı: İmam Buhari'nin (810 - 869) “*Sahih-i Buhari'si*”, İmam Müslim'in (821 - 875) “*Sahih-i müslim'i*”, Ebu Davud'un (817 - 889) “*Sünen-i Ebu Davud'u*”, İbn Mace'nin (824 - 887) “*Sünen-i İbn Mace'si*”, Tirmizi'nin (824 - 892) “*Sünen-i Tirmizi'si*”, Nesai'nin (830 - 915) “*Sünen-i Nesai'isi*” başta olmak üzere, İbn Cüreyc (ö. 150/767), el-Evzai (ö. 157/774), İbn Ebu Arube (Ö. 156/773), Hammad b. Seleme (ö. 167/184), Süfyân es-Sevrî (716 - 778) Abdullah bin Mübarek (736 - 794), Ahmed b. Hanbel (780 - 855), Darimi (797 – 869), ve Darekutni (918 - 995) gibi onlarca âlim (Sezgin, 1991, c. I) hadislerin tedvin ve tasnifini yaparak kayıt altına almışlardır.(İstemi, 2017) Fıkıh alanında: Nakilci fikhın temsilcisi kabul edilen İmam Malik, hem hadis hem de fıkıh sahasının ilk eserlerinden kabul edilen “*el-Muvatta*” adlı eseri telif etmiştir. Hicazdaki nakilci anlayışın yanına Küfe’ de rey ekolünün temsilcisi Ebu Hanife (ö. 150/767) fıkıh alanında kendisine atfedilen “*el-alim ve'l Müteallim*” aslında akaid konularını içeren “*fikhu'l-ekber*” adlı eserleri telif edilmiştir.(Hasan, s. 159) İmam Şafii (ö. 204/820) “*el-Üm*” ve “*er-Risale*” adlı eserleri telif etmiştir. Bu fakihler dışında, İmam Züfer (ö. 158/775), Ebu Yusuf (ö. 182/798), İmam Muhammed (ö. 189/805), İsa b. Eban (ö. 221/836), el-Kerabisi (ö. 248/862), Ebu Sevr (ö. 240/854), (Taha Feyyaz Cabir el-Alvani, 2000) Ebu Cafer et-Tahavi (ö. 321/933),(Sezgin, 1991, c. III) gibi onlarca fakih fıkıh sahasında eserler telif etmiştir. Siyer sahasında; Muhammed İbn İshak (ö. 151/768) “*el-Megâzi*” adlı eseri, bu eseri İbn Hişam (ö. 218/833) yeniden düzenleyerek “*es-Sîretü'n-nebeviyye*” adıyla telif etmiştir. Vakıdi (ö. 207/823) “*Kitâbü'l-Megâzi*” adıyla siyer ve tarih eserlerini telif etmişlerdir.(Sezgin, 1991, c. II) Tefsir sahasında, Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767) ilk kez Kuran-ı Kerimi bütünüyle “*Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*” adlı eserinde tefsir etmiş, devamında Verka'i İbn Ömer (ö. 160/776)(Sezgin, 1991, c. I) Tefsir ve kalam ilminde Ebu Mansur El-Maturidi (ö.-944), Ebu'l Muin En-Nesefi (ö.1114), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gibi(Barlak, 2016) âlimler tarafından temel kaynak sayılacak eserler telif edilmiş ve sonraki çalışmaların başvurduğu İslam kültür ve medeniyetine ait asli kaynakları oluşturmuşlardır.

2.2. Mevali Ulema

Azad edilmiş köle manasına gelen “*mevali*” kavramı, Arap olmayan Müslümanlar için kullanılmıştır.(Uğur, 1992, s. 223)Emeviler Döneminde uygulanan mevali politikası Abbasiler Döneminde büyük oranda terk edilmiş olsa da bu politika, mevalinin devlete ait işlerden farklı olarak ticaret, sanat ve ilim gibi alanlarda yoğunlaşmasının nedenlerinden biri olmuştur.(Öztürk, 2009, s. 155; Sarıkaya, 2015; Zorlu, 2013, s. 150-155) Fakat

mevalinin bilimle ilgilenmesi sadece uygulanan bu politikayla açıklamaya çalışmak sakıttır. Çünkü geçmişinde bilimi pek önemsemeyen Arap milletine nazaran bilim ve sanatı önemli gören, kültür ve medeniyette dönemin önde gelen milletlerden olan Farslıların İslam toplumunun içine dâhil olması İslam kültür ve medeniyetinin oluşumunda ve gelişiminde oldukça etkili olmuştur.(Hasan, s. 146) Emeviler' den yönetimi devralan Abbasiler'in yönetime geçmesinde büyük pay sahibi olan Farslılar yönetimde olduğu gibi neredeyse her alanda etkilerini üst seviyede göstermişlerdir.(Turan, 2018) İlmi sahadaki çalışmalara baktığımızda çoğu âlimin Fars asıllı olduğunu görmekteyiz.(İbn Haldun, 2009, s. 994-996) Tefsir ve kelam sahasında, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), fıkıh sahasında, Ebu Hanife (ö. 150/767), hadis sahasında, Caferi hadisçi Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el-Küleyni (ö. 329/941) ile Caferi hadisçi Ebu Cafer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Musa b. Babeveyh el-Kummi (ö. 381/991) gibi onlarca din âlimi çalışmalar yapmışlardır. Farslıların devamında mevaliden sayılan ve II. asırdan itibaren Abbasi yönetimini etkisi altına alan Türkler de ilmi sahadaki çalışmalara katılmış, Farslılar kadar olmasa da önemli ilmi eserler ortaya koyan insanları yetiştirmişlerdir. Türkler: Kelam alanında Ebu Mansur El-Maturidi (ö. 944), Ebu'l-Muin En-Nesefi (ö. 1114), Fıkıh alanında Debusi Ebu Zeyd (ö. 1063), Muhammed Es-Serahsi (1009-1090), Semerkandi (ö. 1143), Merginani (ö. 1196), Tefsir alanında Ebu Ebû'l-Kasım Dahhak b. Müzahim el-Hilâlî (ö. 104/723), Hafs Ömer en-Nesefî (ö. 1141), Hadis alanında Tarhan et-Türkî et-Teymî (ö. 86/705), Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), İbrahim b. Şemmas Ebû İshak es-Semerkandî (ö. 220/835), Ebû Muhammed Abdullah b. Humeyd en Nasr el-Kissi (ö. 248/863) gibi, Müslüman olup Arap olmayan farklı milletlerden onlarca âlim İslam kültür ve medeniyetinin oluşmasına ve yükselmesine katkı sağlamışlardır.

2.3. Münazaracı Ulema

İslam dünyasında siyasi mücadelelerin dini referanslar kullanılarak yapılması ve bunun sonucunda ortaya çıkan, Şia, Haricilik, Mu'tezile, Cebriye, Kaderiye, Mürcie ve Zeydiyye gibi itikadı mezhepler yanı sıra, Hanefî, Şafîi, Maliki ve Hanbeli gibi fıkhi mezhepler ve bu mezhep mensubu ulemanın kendi aralarında tartışmaları(İbn Kesir, s. 65, s. 426) hatta bu tartışmaların bir kısmının Halife'nin huzurunda(Suyuti, 2015, s. 339) ya da mescitlerde kalabalık halk toplulukları karşısında yapıldığını kaynaklarda görmekteyiz.(İbn Kesir, s. 104-105) Ulema sadece sözlü tartışma ile yetinmemiş yanlış gördüğü fikirleri çürütmek ve kendi fikrinin haklılığını ortaya koymak için reddiye türü eserler de yazmışlardır.(İbn Kesir, s. 120) Bazen de halife El-Mehdi'nin yaptığı gibi Halifeler kendilerine muhalif gördükleri görüşlerin reddi için kendi taraftarı âlimlerden karşı tarafın görüşlerini çürütecek reddiyeler yazmalarını istemişlerdir.(Suyuti, 2015, s. 43) Ulema arasındaki tartışmalar, hakikati aramaktan öte kendi mensubiyetini duyduğu fırkanın ya da mezhebin fikirlerinin kabul görmesi amaçlanmıştır. Bu sebeple ulema daha çok gayret göstermek zorunda kalmıştır. Bu ilmi mücadelelerin gruplaşmayı artırma veya fikirsiz mücadelelerin şiddete dönüşmesi gibi negatif yönleri olsa da ilmin gelişmesine katkısı olduğu muhakkaktır.

2.4. Bütüncül Ulema

İslami bilimler ulema tarafından başlangıç itibarıyla tam bir branşlaşmaya gitmeksizin bütün olarak ele alınmıştır. Bundan dolayı dönemin ulemasının birçok alanda eserler verdiğini görmekteyiz. Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797): "*Kitâbü'z-Züh'd ve'r-Rekâik*" ve "*el-Müsned*" gibi hadis eserlerinin yanında Fıkıh sahasında "*es-Sünen fi'l-fikh*", tefsir sahasında "*Kitâbü't-Tefsîr*", tarih sahasında "*Kitâbü't-Târîh*" adlı eserleri telif etmiştir.(Yılmaz, 2011) Benzer bir şekilde Taberi (ö. 310/923):(Fayda, 2010) Tefsir sahasında "*Câmî'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*", Tarih sahasında "*Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*", hadis sahasında "*Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü's-sâbit 'an Resûlillâhi şallallahu 'aleyhi ve sellem mine'l-ahbâr*" eserlerini telif etmiştir.(Hanay, 2013) Ebu Mansur El-Maturidi (ö.-944): (Ez-Zirikli, 2002, c. VII:19) tefsir sahasında, "*Tevilatü'l Kur'an*", Kelam sahasında "*Kitabü't-Tevhid ve Kitabü'l-Makalat*", Fıkıh sahasında, "*Kitabü'l-Cedel fi Usulü'l-fikh*", "*Er-Red ale'l-Karamita*" gibi birçok sahada eser veren âlim sayısını onlarca çoğaltabiliriz. Ancak çalışmamızın sınırlı olması sebebiyle bu kadarla iktifa edeceğiz.

2.5. Sivilligini Kaybetmek İstemeyen Ulema

Ulemanın sivilliginden amaç hür, bağlantısız ve bağımsız olarak hiçbir gücün egemenliği altına girmeyip kimseden maddi bir talebi olmadan din âlimliği temsiliyetini sürdürmesidir. Abbasi dönemi ulemasının birçoğunda bu hassasiyetin olduğunu görmekteyiz. "*Harun Reşid'in imam şafîi'den Yemen vilayeti için bir kadı önermesini istemesi üzerine İmam Şafîi Ahmed b. Hanbel'i önermiş imam Ahmed b. Hanbel de bu teklifi kesinlikle reddetmiş ve imam Şafîi'ye şöyle demişti: Ben ilmi öğrenmek üzere senin yanına gelip gidiyorum. Sen de benim kadılığa tayin olmayı kabul etmemi tavsiye ediyorsun. Bu nasıl iştir? Eğer ilim*

tahsil etmek ihtiyacım olmasaydı, bu günden sonra seninle hiç konuşmazdım. İmam Ahmed'in bu cevabı üzere karşısında imam Şafîî utanmıştı.”(İbn Kesir, s. 548) başka bir rivayette “*halife Mütevekkil (ö. 247/861), Yakup b. İbrahim'e 10.000 dirhem vererek kendi adına Ahmed b. Hanbel'e gönderdi Ancak İmam Ahmed b. Hanbel, bu parayı kabul etmedi. Hacib Yakup ona şöyle dedi: Ey Abdullah'ın babası! Bu parayı kabul etmezsen seninle halife arasına bir soğukluk gireceğinden korkuyorum. Bu parayı kabul etmen daha uygun olacaktır. Böyle dedikten sonra parayı İmam Ahmed'in yanına bırakıp gitti. Gecenin son kısmına varıldığında İmam Ahmed b. Hanbel, aile efradını, amcazadelerini yanına çağırarak: Bende bu para varken bu gece uyuyamam. dedi. Sabah olunca 250 kadar muhtaca o parayı dağıttılar.”*(İbn Kesir, s. 565) Başka bir rivayet Ebu Hanife: “*Halife el-Mansur Ebu Hanife'ye bir miktar para göndermiş, Ebu Hanife parayı almayı ret ederek bir dirheme dokunmam için dövülsem bile asla dokunmam demiştir.”*(Es-Saymeri, 1985, s. 69)Ebu Hanife ile ilgili başka bir rivayette: “*El-Mansur, Ebu Hanife Numan bin Sabit'in yargıyı devralmasını istedi, ancak o bunu reddetti. El-Mansur, onun işi devralacağına yemin etti, Ebu Hanife ise devralmayacağına dair yemin etti. Sonra onu, şehri inşa etmek için, kerpiç dökümü yapmak ve işçi tutmakla görevlendirdi. Adamlar da işe başladı ve dediler ki: El-Mansur, bunu yemininden kurtulmak için yaptı. Dedi ki: Ebu Hanife, hendek yanından şehir surlarının inşaatını 149 yılında tamamlayıp bitirinceye kadar bu işi üstlenmiştir.* (Et-Taberi, 1387, c. VII:619)

Halife Harun Reşid (ö. 193/809) Dönemine gelinceye kadar resmi bir çatı altında olmayan ulema, Kadılıkudatlık müessesesinin kuruluşu(Göl, 2018, s. 40) ile beraber sivillikten resmîyete geçiş dönemini yaşamıştır. Ulema özgürlük alanını korumak, devletin himayesine girerek dinden taviz vermemek, verilen görevin hakkını tam manasıyla yerine getirmemek, yöneticilerin haksız uygulamalarına meşruiyet kazandırmamak veya daha farklı saiklerle devlette görev almaktan kaçınmışlardır. Ancak devleti idare eden yöneticiler, ulemanın ileride yazacağımız rollerinden faydalanmak için ulemaya hediye ve görev tekliflerinde bulunmuşlardır. Yöneticiler bazen bu teklifleri Ahmed b. Hanbel ve Ebu Hanife örneğinde olduğu gibi birebir yaparken bazen de halife Hârûn er-Reşîd,'in yaptığı gibi tüm valilerine din âlimlerini tespit edip onlara maaş bağlamalarını emretmişlerdir.(İbn Kuteybe, 2017, s. 330) Bu teklifleri kabul etmeyen ulemayı ise tehdit ve cezalarla sindirme yolunu seçmişlerdir. bu durumun en bariz örneklerine Ebu Hanife'nin Emevilerin Irak valisi İbn Hübeyre'nin (m. 745-750) ve Abbasi halifesi el-Mansur'un tekliflerini reddetmesi sonrası tehdit edilmesi, kırbaçlanması, hapse atılması ve hatta zehirletilmesi örneklerinde görmekteyiz.(El-Mekki, 1981, s. 432-436; Es-Saymeri, 1985, s. 67-68; İmam Zehebi, 2018, s. 65) Abbasiler döneminin ilk asırlarında ulemanın sivillîği muhafaza gayretleri zaman ilerledikçe azalmış ve ulema çoğunlukla devlette kadılık, müderrislik, elçilik veya daha başka vazifelerde görev almış ve devletin maaşlı memurları olmuşlardır.(İbn Haldun, 2009, s. 714)

3. ULEMANIN ÜSTLENDİĞİ ROLLER

Ulemanın üstlendiği asıl rol din âlimliği rolüdür. İslam toplumunda her konuda başvuru temel mercii dindir. Dinin bu etkinliği ulemanın gerek toplumsal gerekse de siyasal roller üstlenmesine neden olmuştur. Ulemanın üstlendiği görevler ve icra ettiği roller, siyasal ve toplumsal olaylardaki en önemli etkenlerden biri olmuştur. Abbasiler dönemi ulemasının din âlimliği sebebiyle icra ettiği kadılık, vezirlik, danışmanlık, kâtiplik, elçilik, öğretmenlik gibi çok sayıda görev olmuştur. Ancak bu çalışmamızda ulemanın görevlerini icra ederken siyasal ve sosyolojik olarak oynadığı rolleri; Hukukçu rolü, Eğitimci rolü, Danışmanlık rolü ve Propagandacı rolü olmak üzere dört başlıkta ele alacağız.

3.1. Hukukçu Rolü

İlk insanlardan beri bir arada yaşama zorunluluğu bulunan insanın, uyması gereken kurallar silsilesi vardır. Bu kurallar toplumun değer yargılarına, inançlarına, yaşam şartlarına, örflerine göre belli bir süreç içerisinde oluşmuştur. İslam toplumunda, “hukuk” kavramının karşılığı “fıkıhtır”. “*Fıkıh dinin furuuna, ameli hayata ait bilgileri ve hükümleri içeren bilimdir*”(Karaman, 1996) İslam uleması yasa yapma yetkisinin “Şari” de olduğunu, yöneticilerin yasama yetkilerinin çok kısıtlı olduğunu,(En'am, 6/57) bu yetkinin İslam nasları perspektifinde hem Allah'ın hem de halkın temsilcisi olan ulema olduğunda ittifak etmişlerdir. (Kahveci, 2012, s. 12) Ancak Ulema; siyaset ve devleti ilgilendirmeyen mevzularda var olan dini naslara uygun bir şekilde hüküm vermede özgür davranırken yönetim ve siyaset ile alakalı mevzularda kendi düşüncesini özgürce vaaz edememiştir. Bu durumda ulema hazırda var olan realiteye boyun eğerek toplumun menfaatine uygun yorumlamalar yapmak zorunda kalmıştır. Bu duruma en güzel örnekleri; hilafet makamının zor kullanılarak ele geçirilmesine ya da var olan halifenin kendi kan bağından olan birini veliaht tayin etmesinde ulemanın durumu meşrulaştırmak için gösterdiği çabalarda görmekteyiz: Ebu Ya'la

El-Ferra'nın (ö. 458/1066) “Her kim ki Müslümanlara kılıç ile galebe çalar da halife olur ve emirü'l-mü'minin diye adlandırılırsa, Allah'a ve ahiret gününe inanan hiç bir kimseye onu imam olarak tanımadan gecelemek helal olmaz. İster iyi, isterse de kötü olsun, bu adam müminlerin emiridir”.(El-Ferra, 2000, s. 212) Benzer bir yorumu et-Taftazani (792/1390)“imam öldükten sonra imamet şartlarına haiz birisi bey 'at ve istihlaf olmadan gücüyle insanlara galip gelse onun hakkında imamet akdi gerçekleşmiş olur. En zahir görüşe göre zalim ve fasık da olsa durum aynıdır.”(Et-Taftazani, 1998, s. 233) Ulemanın bu tavrında toplumsal karışıklık ve kaos olmasından olabildiğince kaçınarak toplumsal huzuru ve güvenliği öncelendiği görülmektedir.

Devlet ve yönetim ile alakalı konularda yasalar daha çok yöneticiler tarafından yapılmış olup ulema yasaların dini naslara uygun olup olmadığını “fetva” ile denetlemiştir. Ulema hukuk adamı kimliğiyle yasaların denetlenmesini yanı sıra yargılama faaliyetlerini de yürütmüştür. İslam tarihi yöneticilerin yaptıkları veya yapacakları faaliyetlere meşruiyet ve toplumsal destek sağlamak için âlimin fetvasına ne denli ihtiyaç duyduğu örnekleriyle doludur. “Halife el-Mehdi Kabe'yi yıkarak yeniden inşa etmek İçin İmam Malik'ten fetva istemiş, İmam Malik ise cevaben: Kabe'yi bu haliyle bırak. Çünkü yıkıp yeniden inşa edecek olursan senden sonraki hükümdarların Ka'be'yi oyuncak haline getirmelerinden korkarım. Demiş; El-Mehdi de Kabe'yi yıkmayıp olduğu gibi bırakmıştır.”(İbn Kesir, s. 221)Sultan Melik Şah'ın yaşı küçük olan oğlu Mahmud'un tahta çıkması İmam Gazali'nin Fetva vermemesi üzerine gerçekleşmemiştir.(İbn Kesir, s. 137) Halife Mu'tazid-Billâh (ö. 289/902), Kadı Ebu Hazim'in fetvasına dayanarak miras taksimatında farz sahiplerinden arta kalan malın, ölünün varisleri olmaması durumunda “zevi'l-erhama” verilmesi için memleketin her tarafına emir göndermiştir.(İbn Kesir, s. 137)Hallacı Mansur'un idamına ulema fetva vermiştir.(İbn Kesir, s. 245) Bir başka örnekte, Melik Nureddin, âlimlere kendisi için beytülmalından ne kadar nafakanın helal olacağını sormuş. Âlimlerin verdiği fetvada belirtilen miktar kadar beytülmalından nafaka almıştır.(İbn Kesir, s. 492)

Ulemanın fetva yanında bir de kadılık vazifesi ile icra ettiği rolü vardır. Ulemanın kadılık vazifesi gereği binlerce baktığı dava, verdiği hüküm vardır. Ancak ulemanın en meşhur hükümleri halifenin sanık olduğu davalardır; “Halife Harun Reşid ve eşi Zübeyde arasındaki ikinci evlilik mevzusu İmam Süfyani Sevri; Halifeye sen adil değilsin dolayısıyla ikinci evliliği yapamazsın beyanı üzerine ikinci evlilik mevzusu kapanmıştır.” (Şevki, s. 27) Ebu Yusuf Harun Reşid için şahitlik yapacak Ali Bin İsa'nın şahitliğini “ene abduk” ben senin kulunum cümlesinden dolayı kabul etmemiştir.(El-Mevdudi, 1966, s. 407)Halife El-Mu'tadid, Kadı Ebu'l-Hazım'dan “Ben, filanca kişinin malları üzerinde hak iddia ettim. İşittim ki, onun alacaklıları senin huzuruna gelmiş. Sen de onun mallarını aralarında pay etmişsin. Bu yüzden, beni de onlardan biri sayasın.” Talebine kadı şahitleri dinledikten sonra halifenin aleyhine hüküm vermiştir. (Suyuti, 2015, s. 385) Bu kayıtlara benzer çok sayıda örnek, ulemanın hukuk adamı kimliğinin ne kadar önemli olduğunu halkta ve idarede nasıl etkiler meydana getirdiğini bizlere göstermektedir. Ulemanın bu etkinliği bazı dönemlerde yöneticilerden, sosyo-ekonomik durumlardan veya âlimin kişiliğinden dolayı azalmış veya artmıştır. Ulemanın hukuki yetkisini halifenin seçimi gibi yönetim ile alakalı mevzularda etkin kullanmadığı zaman zaman var olan realiteye boyun eğdiği durumlar olmakla beraber ulema siyaset işleri dışındaki mevzularda neredeyse tam bir hâkimiyet oluşturmuştur.

3.2. Eğitimci Rolü

Eğitim, insanlığın sosyal, bilimsel, ekonomik, sanatsal vb. gelişimini sağlayan en önemli faaliyet olup çocuk ve gençlerin yetişkinlerden gerekli tecrübeleri almaları ve geleceğe hazırlanmaları, (Ergün, 2009, s. 01)kişinin içinde yaşadığı toplumda sosyalleşmesi, toplum değerlerini edinmesi, topluma katılması ve toplumun kültürünü geliştirmek için bir araç olarak tanımlanan eğitiminin,(Ergün, 2009, s. 1) temel amaçlarından en önemlisi toplumun kültürünü benimseyen ve toplumla uyumlu fertler yetiştirmektir.(Özdemir, 2011) Bireyin ve bireylerin birlikteliğinden oluşan toplumun her türlü gelişiminde etkili olan eğitim kurumunun siyasal iktidarlar tarafından kendi haline bırakılması mümkün görülmemektedir. Siyasal iktidarlar, kendi varlığını korumak, geliştirmek ve kurulduğu meşruiyet normlarını halk nazarında sürekli hale getirmek için eğitimi bir araç olarak kullanmak istemişlerdir. Siyasal iktidarlar bununla yaptığı veya yapacağı faaliyetlerin toplum tarafından kabul görmesini ve kendi istediği toplum tipolojisini oluşturmayı arzu etmektedirler. Siyasi iktidarlar, bireye ve topluma şekil veren bu aracın nasıl kullanılacağını, müfredatını, eğitimcilerin niteliklerini vb. mevzuları en ince ayrıntısına kadar planlamaya çalışarak kendi değer ve hedeflerine uygun bireyleri yetiştirmeyi amaçlamıştır. (Altan, 2011; Ergün, 2009, s. 19)

İslam toplumunda eğitimin en önemli fonksiyonu dinin öğretilmesi ve dinin belirlediği ahlaki disipline sahip bireylerin yetişmesidir. Bu sebeple İslam toplumunda eğitimci rolünü din âlimleri üstlenmiş ve din eğitimi öncelikli olmuş, eğitim faaliyetleri de daha çok cami ve mescitlerde gerçekleştirilmiştir. Ulemanın ders yaptığı mescitler sadece ibadet ve eğitim yeri olarak kullanılmamış bu mescitler toplumun sosyal birçok faaliyetine ev sahipliği yapmıştır.(Kubat, 2020) Ulema, eğitimci olarak toplumu aydınlatmak, topluma rehberlik etmek, toplumun birlik beraberliğini sağlayacak “emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker” perspektifinde nasihatlerde bulunmak gibi görev ve sorumluluk sahibidirler. Bu vasıfları kendisinde cem eden ulema, İslam toplumunun inşasında ve toplumsal huzurun sağlanmasında gerek kavli anlatımları ile gerekse de fiili davranışları ile örnektir. Dolayısıyla ulema sadece anlatan değil aynı zamanda yaşayandır.

Ulemanın yetiştirdiği nesiller hocasından aldığı ilmi düşünce ve fikirleri hem kendi çağdaşlarına hem de gelecek nesillere aktarma görevini üstlenmişlerdir. Ulema bir taraftan toplumun eğitimini ve rehberliğini yaparken diğer bir taraftan da gelecekte devletin yönetimini üstlenecek olan yönetici adaylarının eğitimini üstlenmiştir. Ulemanın yetiştirdiği ve olgunlaştırdığı kişi, yönetici ya da halife olduğunda hocasından aldığı ilmin ve ahlakın gereğini yapmıştır. Farisi Halid b. Bermek'in (ö. 190/805) halife Harun Reşid'e hocalığı Harun Reşid'in neredeyse bütün politikalarında etkisini göstermiş İran devlet geleneğinin birçok özelliği Abbasilere geçmiştir.(İbn Kesir, s. 245) Mu'tezili Bısr el-Merisi'nin (ö. 218/833) talebesi Me'mun (813-833) halife olduğunda Mu'tezili fikir ve görüşleri yaymaya çalışmış Halku'l-Kur'ân meselesinden dolayı onlarca insan işkence görmüştür.(Suyuti, 2015, s. 319) Gene Mu'tezili Ahmed b. Ebi Duad'ın (ö. 240/854) yetiştirdiği Halife Vaskı'ta (842-847) Mu'tezili görüşleri sebebiyle onlarca insanı cezalandırmıştır.(Suyuti, 2015, s. 352) Yöneticilerin kendi fikirlerini halka kabul ettirmek için eğitimden faydalanmak istemişlerdir. Yöneticilerin bu talebi, bazen ulemanın inandığı ile yöneticilerin vaaz edilmesini istedikleri değerler arasında çatışmaya neden olmuştur. Ulemanın eğitimci rolünü tamamen üstlenmesi, İslam kültür ve medeniyetinin inşasını İslami referanslar aralığında oluşmasına büyük katkı sağlarken toplumun siyasi ve sosyolojik yapısının oluşmasında da belirleyici olmuştur. Ulemanın bu büyük etkinliği zamanla insanların kendilerini Hanefi, Şafii gibi âlimlerden biri ismiyle nitelemelerini sağlamıştır.

3.3. Danışmanlık Rolü

Ulemanın önemli görevlerinden biri de hem toplumu hem de toplumun idarecilerine danıştıkları zaman doğru yolu göstermektir. Halk problemlerin çözümü noktasında ulemaya danıştığı gibi yöneticilerde yanında danışacak ulemayı eksik etmemiştir. Abbasi halifesi halife el-Mansur'un (754-775) Ebu Hanife, Ebi Leyla gibi âlimlere danıştığı şöyle nakledilmektedir: “halife El-Mansur hicri 148 yılında Ebu Hanife, İbn Ebi Leyla ve İbn Şübrüme'yi saraya toplayıp onlara: “Musul kenti yakınlarında ki Bafahhara halkının bana isyan etmemek üzere biat ettiler, fakat isyan ettiler, şimdi can ve mal dokunulmazlıkları kalkmış olur mu?” Şeklinde bir soru sorarak görüşlerini almak istemiştir. Ebu Hanife dışındaki âlimler: “istediğini yapabilirsin veya cezalandırırsan hakkındır, affedersen büyüklüğüdür.” Şeklinde görüş belirtirken, Ebu Hanife, “Bafahhara halkının eğer isyan edersek kanımız sana helaldir sözünü kastederek, onlar ellerinde olmayan bir şartı kabul etmişler. Sen de onlara hakkın olmayan bir şartı ileri sürmüşsün. Bu durumda onları cezalandırırsan helal olmayan bir cezalandırma yapmış olursun. Bu duruma nikâhında olmayan bir kadın benimle cinsi münasebette ol derse ve sende onunla birlikte olsan bu zina olmaz mı? Şeklinde bir kıyasla örnek vererek. Görüşünü açıklar. Halife el-Mansur, Ebu Hanife'ye: ey üstad, gerçek senin söylediğin gibidir, şimdi evine dön ama Halifen için zararlı fetvalar verme, eğer böyle yaparsan isyan etmek isteyenler destek bulurlar.”(Es-Saymeri, 1985, s. 68-69; İbnü'l Esir, 1986, s. 471-472)Harun Reşid'in Ebu Yusuf (ö. 182/798), İbn Semmak (ö. 183/799) ve Fudayl b. İyaz (ö. 187/803) gibi âlimlere danıştığı, halife El-Mütevekkil'in (ö. 247/861) işlerinde Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) danıştığını hatta Yahya b. Eksem'in (ö. 242/857) Kadıkudatlık makamına atanmasını Ahmet b. Hanbel'in tavsiyesi üzere yaptığını,(İbn Kesir, s. 530) kaynaklarda görmekteyiz.(Suyuti, 2015, s. 356)Ulemanın danışmanlık rolü bazen halifenin kim olacağını bile belirlemiştir. “Muktedir Billah öldürülünce, hadim Munis, Muktedir'in annesinin gönlü hoş olsun diye. Muktedir'in oğlu Ebü'l-Abbas'ı halifelğe geçirmeye niyetlendi. Ancak orada bulunan âlimler; Ebu Yakub İshak b. İsmail en-Nobahtî dedi ki: Bu kadar emek ve yorgunluktan sonra, annesi ve dayıları olan, her konuda onlara itaat edip onlara danışacak olan bir çocuk halifeye mi bey'at edeceğiz? demeleri üzerine, Muktedir'in kardeşi Muhammed b. el-Mutedid'e. orada bulunan, Kadılar, emirler ve vezirler bey'at ettiler ve Ona Kahir Billah lakabını taktılar.”(İbn Kesir, s. 299)Burada konunun daha çok uzamaması için birkaç örnekle açıklamaya çalıştığımız ulemanın danışmanlık rolü ile ilgili yüzlerce örnek verebiliriz. Danışmanlık görevi ile ulema, yöneticinin aldığı kararlarda ve yöneticiyi yönlendirmede önemli bir rol oynamıştır.

3.4. Propagandacı Rolü

Sözlükte propaganda, bir öğreti, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla söz, yazı vb. yollarla gerçekleştirilen çalışmalardır şeklinde tanımlanır.(Ağakay, 1966, s. 602) Propaganda faaliyetleri siyasi mücadelenin başlaması yani insanlık tarihi ile başlamıştır. (Domenach & Yücel, 1995, s. 121)Sosyolojik manada ilk kez Roma kilisesi tarafından kullanılan (Brown, 1994, s. 9) bu kavramın İslam dünyasında tam bir karşılığı olmamakla birlikte Allah'ın gönderdiği dini insanlara ulaştırma (tebliğ, davet, irşat ve telkin gibi) faaliyetlerin bütünü, Hz. peygamberin İslamî kıstaslara uygun bir propaganda usulü olarak yorumlanabilmektedir. (Hamidullah, 1990, c. II:1039) Ulemanın özellikle propaganda amaçlı davranmış olması beklenmez ancak ulemanın yaptığı birçok faaliyetin bir propagandacı tarafı olduğu bir realitedir. Hz. Peygamber döneminde İslam'ı yayma ve tebliğ faaliyetlerinde izlenen metotlardaki İslami kıstaslar (savaş dışında yalan olmaması, abartı olmaması, hile yapmama, vb.) zamanla törpülenmiştir. Özellikle seçim ve şura yöntemiyle belirlenen halifenin zamanla babadan oğula geçen saltanata dönüşmesiyle birlikte halifelerin din âlimlerini kontrol altında tutmak istemeleri, halifelik mücadelesi ve mezhepler arası ideolojik mücadele propagandanın; siyasi, askeri ve psikolojik bir savaş metodu olarak İslam toplumunda kullanılmaya başlanmasına neden olmuştur. Zamanla propaganda faaliyetlerini yürütenler “*Daî*” kavramıyla ifade edilmiştir. (Çağrı, 1994) İslam toplumunda propagandanın en önemli argümanı din olunca, gazete, televizyon, internet ve sosyal medyanın olmadığı dönemde en önemli propaganda aktörlerinden biri din âlimleri olmuşlardır. (Innis, 2007, s. 35) Din âlimlerinin gerek yazdıkları gerekse de mihrap, minber, ders kürsüleri, taziye yerleri vb. her ortamda kalabalıklara hitabı zamanın en önemli propaganda faaliyeti gibi görünmektedir. Din âlimlerinin toplumu yönlendirmedeki bu aktivasyonu iktidar erkinin gözünden kaçmamıştır. Kanaatimizce iktidar sahiplerinin din âlimleri ile ilişkilerine çok önem vermesinin en önemli nedeni toplumda kamuoyu oluşturan ulemanın propagandacı rolüdür. Günümüzde dördüncü güç kabul edilen ve her iktidarın zorunlu muhtaç olduğu kamuoyu oluşturma organı medyanın karşılığını Abbasilerde; hukuk, eğitim, kâtiplik (El-Cabiri, 2019, s. 166-167) vb. önemli vazifeleri üstlenen ulema almaktadır. Ulema, hangi görevde olursa olsun yaptığı her eylem, söylediği her söz, verdiği her hüküm toplum üzerinde bir propaganda etkisi oluşturabilmektedir.

Ulemanın hukukçu kimliği ile verdiği fetvalarla toplum ve devlet nazarında nasıl bir propagandacı etkisinin olduğunu İmam Malik'in (ö. 179/795) Muhammed Nefsü'z-Zekiyye (ö. 145/762) isyanında halka Halife el-Mansur'a yapılan biati kastederek “*Siz zorlanarak bey'at etmişsiniz. Zorlanan kimsenin bey'atı geçerli değildir.*” (İbn Kesir, s. 145) Yönündeki verdiği fetvayla Muhammed isyanına verilen halk desteğinin hızlıca artmasına büyük katkı sağlamasında, Benzer şekilde bir fetvayı, Ebu Hanife “*Zeyd b. Ali'nin çıkışını Hz. peygamberin Bedir günü çıkışına benzetmesi*” (Ebu Zehra, s. 229) sözü ile Zeyd b. Ali (ö. 122/740) isyanını desteklemesinde görüyoruz. Her iki âlimin verdiği hükümlerini etkisini isyanların büyüklüğünden ve isyanlar bastırıldıktan sonra imam Malik “*Medine valisi Ca'fer b. Süleyman'a O, size bey'at yemini etmek istemiyor haberi gelince Vali İmam Malik'i çağırdı, soydu ve kırbaçladı. Onu yatırdılar, omzu çıktı.*” (En-Nedim, 2019, s. 664) Ve İmam Ebu Hanife'nin Emevi valisi İbn Hübeyre ve Abbasi halifesi el-Mansur tarafından Ehl-i beyt ailesinin yapmış oldukları isyanlara destek vermesi sebebiyle cezalandırılmalarında görmekteyiz. (El-Bağdadi, 2002, c. XV:144; Es-Saymeri, 1985, s. 71; İmam Zehebi, 2018, s. 65)

Ulemanın eğitimci kimliği ile bir taraftan din eğitimini yaparken bir taraftan da kendi ideolojisinin veya taraftarlarının artması ya da karşı fikirlerle mücadele etmek için eğitim ortamını araçsallaştırabilmiştir. Bunun en açık örneklerini; Bâtını-Karmati propagandacıların karşısında Sünni İslam propagandasının yürütmek amacıyla Nizamü'l-Mülk medreselerinin kurulmasında (Demirpolat & Akça, 2009, s. 5) ve ya Halife Mu'tasım (833-842) Kuran'ın yaratılışı ile ilgili Mu'tezili görüşlerin anlatılmasını müderrislere emretmesinde görmekteyiz.(Suyuti, 2015, s. 346) İnsanların bir araya geldiği, vaktinin önemli bir kısmını geçirdiği dönemin mescit, cami ve medreseleri, toplumsal olaylarda da en aktif merkezler olmuştur. Mescit ve medreselerin bu araçsallığı devlet yöneticileri veya yönetime talip gruplar tarafından da çok değerli görünmektedir. Bu sebeple devlet başkanlarının biat aldığı, hutbe verdiği, arzu ettiği mesajların kürsülerde verdiği görülmektedir.(İbn Kesir, s. 75)Sadece halifeler değil muhalifler de yaptıkları isyanlarda camiler de örgütlenmiştir.(İbn Kesir, s. 158) Fakat bu yapıların asıl hâkimi ulemadır.

Yöneticiler halka yapmak istedikleri yönlendirmeyi veya günümüz deyimleriyle algıyı meydana getirmede kullandıkları metotlardan biri de; büyük çoğunluğu ulemadan oluşan kâtiplerin yazmış olduğu edebi sanatla yoğrulan dini metinlerle süslenen ve mescitlerde yüksek sesle okunması istenen mektuplardır. Mektuplar savaş döneminde cihada teşvik amaçlarken isyan zamanında ise sükûneti ve itaati konu edinmektedir. Kadı Fazıl'ın (ö.596-1200) halkı cihada teşvik için yazdığı mektup: “*Bu vakitlerde sizler imarın damatlarısunuz.*

Şenliğin kahramanlarıdır. Elinizde sarfedilen bu nafakalar da, Cennet'te size verilecek olan hurilerin mehirleridir. Cenâb-ı Allah'ın kendisine böyle nimetler bahşettiği kimse, ne mutludur. İşte bunlar Allah'ın ona bahşettiği nimetler ve başarılarıdır ki her isteyen bunları elde edemez. Bu gibi yerlerde siyah toz bulutlarını yerden göğe yükseltsen kimselerin amel defterleri günah yazılarıyla karalanmaz. Bu savaş alanlarında kahramanlık gösterenlere ne mutlu. Bu gidiş gelişler insanı itmi'nane ve gönül huzuruna ne kadar da alıştırtıyor.”(İbn Kesir, s. 87) Gibi onlarca teşvik edici, yönlendirici, uyarıcı mektuplar yazılmış ve topluma vaaz edilmiştir.

Ulemanın bir kısmının vaaz ve nasihat ederken benimsediği hikayeleştirme yöntemi zamanla hikaye okuyucu anlamında “Kussas” diye isimlendirilmiştir. Kussaslar tercih ettikleri etkili anlatım yöntemi nedeniyle propagandanın önemli bir parçası olmuşlardır. kussasların ulemadan sayılması çok doğru görünmese de toplum nazarında ulemadan kabul edilmişlerdir. İnsanlık tarihi kadar eski olan hikâye anlatıcılığı İslam toplumunda da varlığını sürdürmüştür. Dini kıssalardan hisse çıkarılsın, öğüt alınsın tarzında kıssa anlatan kussaslar olduğu gibi çıkar sağlamak, şöhret bulmak amacıyla hurafe ve İsrailiyat temelli kıssaları toplantı merkezlerinde ve vaaz kürsülerinde anlatan kussaslarda hep var olmuştur. Kussaslar; daha çok kahramanlık olayları, mucizeleri, harikulade olayları ve sahabelerin faziletlerini efsanevi bir dille anlatmış, bu anlatma işini yaparken de rivayetlerin sahihliğini önemsememişlerdir, kussasların anlattıkları hikâyeler çoğu zaman hakikat anlatıcısı ulemanın önüne geçmiş ve toplum tarafından daha değerli görünmüştür.(Öz, 2017)Kussasların insanları cezbeden propagandacı anlatıcılığı siyasi yöneticilerin gözünden kaçmamıştır. Muaviye b. Ebu Süfyan'ın (ö. 60/680) görevlendirdiği bir kussasın namazlardan sonra Hz. peygamber ve ashabına dua ettiğini, Muaviye'ye biat etmeyenlere ise lanet okuduğunu biliyoruz.(Uyar, 2015)Gene Ebu Müslim el-Horasani'nin (ö. 137/755) görevlendirdiği Kasım b. Mücaşi et-Temimî, Haşimileri öven Emevileri yeren kıssalar anlattığını da kaynaklarda görmekteyiz.(İbn Kesir, s. 62)

Ulemanın yukarıda yazdığımız rolleri dışında önemli olaylardaki şahitlik rolü “*halife Harun Reşid'in Yahya için yazdığı emannameye fıkıhçılar ve Haşimilerin önde gelenlerini şahit tutması ve şahit olarak imza attıkları.*” (İbn Kesir, s. 281)Yöneticiler arasında veya devletlerarasında yürüttüğü arabuluculuk ve elçilik rolü “*kadi'l-kudat Cafer b. Abdülvahid'in huzurunda, halifenin bu konudaki iznine dayanılarak Müslümanlar ile Bizanslılar arasında esir değişiminde Halifenin İbn Ebi's-Şevarib'i görevlendirmesi*” (İbn Kesir, s. 543) veya “*Hanefilerin şeyhi Necmeddin Halil, melik Âdil'in elçisi olarak Dimaşk'tan birçok hediyelerle Bağdat'a halifenin yanına gelmesi*” (İbn Kesir, s. 143) örneklerinde olduğu gibi farklı görevlerdeki rolleri de icra etmişlerdir.

4. SONUÇ

Abbasiler dönemi uleması İslam dininin temel kaynakları ve temel disiplinlerinin oluşumuna yaptığı katkı sebebiyle **Kurucu ulema**, İslam dinine ait birçok alana vakıf olması ve eserler telif etmesi sebebiyle **Bütüncül ulema**, ilimle Araplardan daha çok ilgilenen kitle olması sebebiyle **Mevali ulema**, dönemin fikirsel cereyanları içerisinde gerek dışarıdan gelen akımlarla gerekse de içerden oluşan mezhepsel fikri akımlarla mücadele eden **Münazaracı ulema** ve devletin himayesine girmek istemeyen **sivil ulema** olmak üzere dört özellik ile öne çıkmaktadır. Abbasiler Dönemi uleması bu özellikleri ile İslam kültür-medeniyetinin oluşmasında ve gelişmesinde ve günümüze kadar sağlıklı bir şekilde ulaşmasında ana rolü icra etmişlerdir. Ulema, bu özellikleri yanı sıra toplumun siyasi, idari ve sosyal faaliyetlerinde; hukukçu, eğitimci, propagandacı, danışmanlık rolleri başta olmak üzere kâtiplik, elçilik, şahitlik vb. rolleri icra etmişlerdir. Ulema hukukçu, eğitimci, danışmanlık rollerinin her birinin kendine has değeri vardır. Ancak ulemanın propagandacı rolü bazen tüm bu rolleri içine alacak şekilde genişlemektedir. Ulemanın hukukçu kimliğiyle verdiği bir fetva ya da eğitimci kimliğiyle ders esnasındaki açıklamış olduğu bir görüş, önemli bir propaganda faaliyetine dönüşebilmektedir. Ulemanın propagandacı faaliyetleri, özellikle devletin sıkıntıya düştüğü, isyan ya da toplumsal karışıklıkların ortaya çıktığı dönemlerde gerek iktidar lehine gerekse de iktidar aleyhine olsun önemli etkiler meydana getirmiştir. Günümüz teknoloji imkânlarının olmadığı geçmiş toplumlarda, en kolay ve erişilebilir propaganda mekânları kalabalıkları içinde barındıran camiler, mescitler, cenaze evleri vb. yerlerdir. Bu yerlerin baş aktörü de âlim kimliklere sahip kişilerdir. Ulema tüm bu vasıfları sebebiyle sadece toplumu yönlendirmemiş aynı zamanda içerisinde bulunduğu toplumun yöneticilerini de etkileyerek ve yönlendirerek siyasi faaliyetlerde de pay sahibi olmuştur.

KAYNAKÇA

- Adivar, A. A. (1987). *Tarih Boyunca İlim Ve Din* (4. bs). Remzi Kitapevi.
- Ağakay, M. A. (1966). *Türkçe Sözlük* (4. bs). Türk Tarih Kurumu.
- Altan, C. (2011). Eğitim–Siyasal Eğilim İlişkisi: Mersin Örneği. *CÜ İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 12(1), 313-329.
- Barlak, M. (2016). İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 480-508.
- Brown, J. A. K. (1994). *Beyin Yıkama* (B. Tanç, Çev.). Boğaziçi Yayınları.
- Çağrı, M. (1994). Davet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: C. IX* (Diyanet Vakfı, ss. 16-19).
- Demirpolat, A., & Akça, G. (2009). Osanlı Toplumunda Devlet ve Ulema. *Ekev Akademi Dergisi*, 38, 1-10.
- Domenach, J.-M., & Yücel, T. (1995). *Politika ve Propaganda*. Varlık Yayınları.
- Ebu Zehra, M. (ts). *İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi: C. II* (A. Şener, Çev.; 2. bs). Hisar Yayınevi.
- El-Bağdadi, H. (2002). *Tarihu Bağdat* (B. A. Ma'ruf, Ed.; C. 1-16). Daru'l- Garbi'l İslami.
- El-Cabiri, M. A. (2019). *Arap Ahlaki Aklı* (M. Çelik, Çev.; 3. bs). Mana Yayınları.
- El-Ferra, E. Y. M. b. H. (2000). *El-Ahkâmu 's-Sultâniyye*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- El-Mekki, E.-M. el-M. b. A. (1981). *Menakıbu Ebi Hanife* (C. 1-2). Daru'l- Kuttabu'l Arabi.
- El-Mevdudi, E.-A. (1966). *Hilafet ve Saltanat* (A. Genceli, Çev.).
- En-Nedim, M. b. İ. (2019). *El-Fihrist* (R. Şeşen, Çev.; 1. bs). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Ergün, M. (2009). *Eğitim Felsefesi* (2. bs). Pegem Akademi.
- Es-Saymeri, E. A. el-H. b. A. b. M. (1985). *Ahbaru Ebi Hanife Ve Ashabihi* (C. 1-1). Alemu'l Kütüp.
- Et-Taberi, E. C. M. b. C. b. Y. el-Âmülî. (1387). *Târîhu 'r-Rusul ve 'l-Mulûk*. Daru'l-Turas.
- Et-Teftazani, S. M. b. Ö. (1998). *Şerhu'l-Makâsid*. Alemu'l Kütüp.
- Ez-Zirikli, H. B. M. B. M. B. A. B. F. (2002). *El-A 'lâm* (15. bs). Daru'l-İlm li'l-Melayin.
- Fayda, M. (2010). Muhammed b. Cerir Taberi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 39, ss. 319-320). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gökbilgin, M. T. (1986). Ulemâ. İçinde *İslam Ansiklopedisi: C. XIII* (s. 23). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Göl, Y. S. (2018). *Abbâsiler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık* [Doktora tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Hamidullah, M. (1990). *İslam Peygamberi: C. II* (S. Tuğ, Çev.; 5. bs). İrfan Yayıncılık.
- Hanay, N. (2013). Allâme Muhammed İbn Cerir Et-Taberî'ye Dair Bir Bibliyografya Denemesi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 227-250.
- Hasan, İ. H. (t.y.). *İslam Tarihi: C. III* (Komisyon, Çev.). Kayıhan Yayınevi.
- Innis, H. (2007). *İmparatorluk ve iletişim Araçları*. Ütopya Yayınları.
- İbn Haldun. (2009). *Mukaddime: C. II* (S. Uludağ, Çev.; 6. bs). Dergah Yayınları.
- İbn Kesir. (t.y.-a). *El-Bidaye ve'n Nihaye: C. X* (M. Keskin, Çev.). Çağrı Yayınları.
- İbn Kesir. (t.y.-b). *El-Bidaye ve'n Nihaye: C. XI* (M. Keskin, Çev.). Çağrı Yayınları.
- İbn Kesir. (t.y.-c). *El-Bidaye ve'n Nihaye: C. XII* (M. Keskin, Çev.). Çağrı Yayınları.
- İbn Kesir. (t.y.-d). *El-Bidaye ve'n Nihaye: C. XIII* (M. Keskin, Çev.). Çağrı Yayınları.

- İbn Kuteybe, E. M. A. b. M. (2017). *El-İmame ve's-Siyase* (C. Saylık, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.
- İbnü'l Esir. (1986). *El Kamil Fi't-Tarih: C. V* (Y. Apaydın, Çev.). Bahar Yayınları.
- İmam Zehebi. (2018). *Menakıb'ı Ebu Hanife* (İ. Karagözoğlu, Çev.; 2. bs). Kayihan Yayınları.
- İstemi, F. (2017). Hicri IV. Yüzyıla Kadar Hadis İlmi Ve Tarih İlminin Birbirleriyle Olan Tarihsel Münasebeti. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 44-68.
- Kahveci, N. (2012). *İslam Siyaset Düşüncesi*. Sinemis Yayınları.
- Karaman, H. (1996). Fıkıh. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 13, ss. 1-14). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kubat, M. (2020). İslâm Toplumunun Birlik Ve Beraberliğini Sağlama Merkezleri Olarak Câmi Ve Mescidler. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 05-31.
- Öz, Ş. (2017). Siyer Merviyâtında Kussâs Metinleri Üzerine. *Siyer Araştırmalar Dergisi*, 1, 93-105.
- Özdemir, S. M. (2011). Toplumsal Değişme ve Küreselleşme Bağlamında Eğitim ve Eğitim Programları: Kavramsal Bir Çözümleme. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 85-110.
- Özkan, M. (2007). *Emeviler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Ankara Üniversitesi.
- Öztürk, Y. N. (2009). *İmamı Azam Ebu Hanife* (16. bs). Yeni Boyut.
- Sarıkaya, M. S. (2015). Ebu Hanife'nin İtikadi görüşlerinin Siyasi Arka Planı Ve Onun Siyasi Tavrına Yansımaları. İçinde *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmam-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı* (ss. 567-573).
- Sezgin, F. (1991). *Tarîhu't-türasi'l-Arabî* (Mahmûd Fehmî Hicâzî, Arefe Mustafa, & Saîd Abdurrahim, Çev.). Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye.
- Suyuti, C. (2015). *Halifeler Tarihi* (O. Özatağ, Çev.; 2. bs). Ötüken Neşriyat.
- Şevki, E. H. (ts). *Hayatu Haruni'r Reşid*. ys.
- Taha Feyyaz Cabir el-Alvani. (2000). Usulü Fıkıh İlminin Gelişim Süreci Üzerine Düşünceler (S. Kıyıcı, Çev.). *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 369-395.
- Turan, N. (2018). Pers İmparatorluk Geleneğinin Abbasi Siyasal Düzenine Etkisi Ve İbnü'l-Mukaffa'nın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 215-240.
- Uğur, M. (1992). *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uyar, A. (2015). Hadislerde Kıssa ve Kıssacıların Hadisler Üzerindeki Olumsuz Etkileri. *Erufd*, 20, 25-56.
- Yılmaz, M. (2011). Tarsus'a Gelen İlk Türk Hadis Alimi Abdullah b. El-Mübarek. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 01-19.
- Zorlu, C. (2013). *Alim ve Muhalif* (2. bs). İz Yayıncılık.